

Антоненко-Давидович Борис Дмитрович

Життя та творчість

"(5 серпня 1899 — 8 травня 1984)

...ЩО ВГОРУ ЙДЕ...

...література наша — це не шлях до легкої слави, не спосіб заробітку і не розвага на дозвіллі, а чесне служіння народові, народному ділу, народній ідеї.

Б. Антоненко-Давидович

"В літературі й коло літератури"

Це не порожні слова. Це його ідейно-творче кредо. Він ніколи не відступав від цього "вірую". Він ішов з ним завжди крізь усе своє довге, тяжке і трагедійне життя. Вже порівняно недавно, після всіх своїх смертельних пригод у сталінських концентраторах, Борис Дмитрович у своєму автобіографічному нарисі (1967) писав:

"Я не замислювався і не замислююся над питанням про своє місце в українській літературі: це справа критиків, літературознавців і читачів. За всіх часів і обставин мене бентежило і бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підставу сказати своїй музі Шевченковими словами:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли: у нас нема

Зерна неправди за собою.

Бо в цьому, незалежно від діапазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна і творча втіха кожного мистця".

* * *

Народився Борис Антоненко-Давидович 5 серпня 1899р. на передмісті Засуллі коло міста Ромен, тоді на Полтавщині. Батько його працював спочатку кваліфікованим робітником-залізничником — машиністом пасажирських поїздів, а пізніше, остаточно осівши в Охтирці, — монтером на електростанції й кіномеханіком. Під час першої світової війни мобілізований до армії, він пропав безвісти. 15-річним юнаком Борис залишився без батька з одинокою безпомічною матір'ю. 1917 року закінчив Охтирську гімназію. Восени того ж року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Трохи згодом переїхав до Києва і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Доба революції й хвиля національно-державного відродження України захоплюють молодого студента. З покликання він був літератор, культурник і красномовець. Українська революція вимагала не тільки вояків, але й здібних організаторів і пропагандистів національно-визвольної ідеї. Борис Дмитрович, поруч з університетським навчанням, з молодечим запалом береться за цю справу. Він виїжджає з промовами на фабрики, заводи й далекі, глухі села. Організовує суспільні й культурні осередки, кооперативні товариства. Ця його діяльність тих бурхливих часів

стала пізніше за джерело багатьох його творів, зокрема таких, як "Просвітяни" та "Печатка". Він організовує українські школи, веде непримиренну боротьбу з залишками царських русифікаторів в системі народної освіти. Навіть сам очолює відділ освіти в одному з районів України. На цій посаді він залишився ще й 1920-го і 1921 року, коли більшовицька влада вже опановує Україну. Політично в ті роки він належав до радикальної групи української інтелігенції. Тому, коли 1920 року лівий відлам Української соціал-демократичної робітничої партії на чолі з Юрієм Мазуренком, Андрієм Річицьким, Михайлом Авдієнком та іншими створив УКП, що намагалася легальне протиставитися КП(б)У як експозитурі РКП(б), Антоненко-Давидович стає її членом і навіть відповідальним секретарем Київського губкому УКП. Але близився критичний момент для УКП. Вона змушена була зліквідуватись і влитися в КП(б)У. Така була ухвала Комінтерну. Антоненко-Давидович попередливо покидає лави УКП і переходить цілковито на літературну й журналістичну працю як безпартійний. Таким шляхом в українську літературу прийшов молодий автор, якому доля судила пізніше зіграти визначну роль.

* * *

Увесь творчий шлях Антоненка-Давидовича само життя поділило виразно на два періоди.

Перший — від 1923 року до 1933-го, тобто від появи першого його оповідання "Останні два" ("Нова громада", Київ, 1923, ч. 3 — 4) до публікації останньої перед життєвою катастрофою збірки оповідань "Паротят ч.273", що вийшла в видавництві "Молодий більшовик" 1933 року.

Другий період будемо датувати від червня 1957 року по сьогодні, тобто від року, коли Антоненко-Давидович після 22 років ув'язнення повернувся до Києва й відновив свою творчу працю.

Двадцять чотири роки, що відокремлюють собою ці два періоди творчості, тобто роки від 1934-го по 1957-й, будемо вважати мертвими чи втраченими роками в творчій біографії нашого письменника.

Писати Антоненко-Давидович почав давно, ще в гімназійні роки. Писав поезії, фейлетони, сатиричні нариси, а 1916 року в шкільному друкованому журналі з'явився його перший солідний нарис під назвою "Моя поїздка на Кавказ", що, як признається сам автор, був якоюсь мірою прообразом того цікавого мандрівного жанру, який пізніше приніс йому славу збірками "Землею українською", "Збруч" та ін. Роки революції на деякий час загальмували були цю пристрасть, але вже від 1920-21 років він пише багато. Із цих писань 1923 року з'явилися друком дві речі: згадане оповідання "Останні два" і драма на чотири дії "Лицарі абсурду", — в єдиному тоді солідному харківському журналі "Червоний шлях" (1923, ч. 8). Цими публікаціями й датуємо початок першої доби його літературної творчості.

За першу добу творчості Антоненко-Давидович опублікував 14 книжок і силу-силенну окремих нарисів, рецензій, заміток, розкиданих по всій тогочасній періодичній пресі. Були це збірки оповідань — "Запорошені силуети" (1925), "Тук-тук" (1926), повісті

"Синя волошка" (1927), "Смерть" (1928), "Справжній чоловік" (1929), "Печатка" (1930), збірка нарисів "Землею українською" (1930) і багато інших. Крім цього, між 1926-м і 1933-м він писав роман-трилогію "Січ-мати", що уривками друкувалась у журналах "Глобус" і "Життя й революція". 1933 року перший том трилогії під назвою "Нашадки прадідів" Антоненко-Давидович подав був до видавництва ЛіМ. Але ані ця частина, ані інші вже не побачили світу і трилогія в цілому, правдоподібно, пропала назавжди. Одночасно писався роман з життя технічної інтелігенції під назвою "Борг", уривок з якого з'явився в січневому числі "Життя й революція" за 1933 рік. Але й цей роман уже світу не побачив і після арешту автора також пропав.

Із цих публікацій першої доби творчості центральне місце посідають його оповідання й повісті: "Печатка", "Синя Волошка", "Смерть" і збірка репортажів "Землею українською".

Невелика повість "Печатка" концентрує увагу читача на подіях української революції за доби Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Динамічна оповідь, з багатьма гумористичними ситуаціями й драматичними сюжетними колізіями, має ще й ту вартість, що в ній автор, чи не єдиний у радянській літературі того часу, сміливо показав, що за ідею вільної України та за її революційний парламент Центральну Раду боролася не тільки інтелігенція, не тільки селянство, але й свідоме робітництво. Навіть більше, зображуючи двох головних героїв повісти — молодого студента Федоренка й робітника Андрія Осадчого, автор образними засобами стверджує, що інтелігенція (студент) грала допоміжну, інколи боязливу, кумедну чи розгублену роль, а основну, сміливу, ідейно наступальну, а в трудних ситуаціях — відважну й розумну дію вело робітництво (Осадчий).

Повість "Синя Волошка" відтворює драматичний епізод з доби денікінської навали на Україну. Денікінська контррозвідка, що безоглядно нищила будь-які прояви українського національного життя, заарештувала студента, провідного діяча українського анти-денікінського запілля. Учасниця цього нелегального гуртка, вродлива студентка, що її прозвали Синьою Волошкою, бере на себе обов'язок за всяку ціну врятувати товариша від розстрілу. Вона, як ніби наречена заарештованого, йде до начальника розвідки — дегенерата й садиста, пробує вблагати його звільнити студента і, коли це не вдається, вживає останнього аргументу — віддається йому й ціною такої самопожертви врятовує товариша. Ця повість, що написана виразно в стилі Винниченкової психологічної новелі, у той час (1924 рік) була вельми почитною. І не випадково Валер'ян Підмогильний назвав її "ефектною річчю", що зробила ім'я автора популярним.

Доля інтелігенції в революції, зокрема доля тих діячів, що на початку були активними в українській національній революції, а пізніше змінили погляд чи обставинами змушені були перейти до співпраці з радянською владою, постійно тривожила Антоненка-Давидовича. Цій проблемі він присвятив кілька творів, а серед них найбільший і найглибший — повість "Смерть" (1928), твір психологічно й соціально складний і багатоплановий.

Мистецька сила повісти — уміння в малому показати велике. У фокусі одного повіту в першій половині 1920 року показано образ усієї України. У повітовій організації КП(б)У зображено цілу комуністичну партію України — її політику взагалі, а національну зокрема, її людський склад, психологічне наставлення і практичну діяльність. Організація складена переважно з російського або, ще гірше, зрусіфікованого військового чи міщанського елементу, чужого, ворожого або в кращому випадку байдужого до країни і народу, серед якого вона діє. Незначний, непомітний і не впливовий український елемент, якщо він політично свідомий (скажімо, з недавніх боротьбистів), постійно під підозрою КП(б)У. А якщо це елемент випадковий, що пішов механічно за хвилею подій (з селян, з робітників), то він виконує роль слухняного й виконного раба. Тому, як каже в повісті один сільський учитель головному героєві повісти Горобенкові, "його політика буває часом гірша від запеклого русака".

Становище радянської влади ще далеко не певне. Село — поспіль вороже наставлене. Навколо — повстання. Радянську владу село сприймає як таку, що тільки приїздить до його "сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами". Барвисті епізоди безглузвих суботників, хижацьких і грабіжницьких реквізицій приватних піянін, бібліотек, шаф, столів і навіть стільців, антирелігійної пропаганди, перевиборів рад, фантастичної перебудови системи освіти, випомповування з села харчів спеціально озброєними партійними агентами, опору селянства, убивства партійних агентів і, нарешті, трагічний епізод розстрілу закладників того села, де вбито партійних уповноважених для хлібозаготівель,— ось загальне сюжетне тло повісти "Смерть".

Через усю повість проходить центральна постать задуму — український інтелігент Кость Горобенко. Недавнім активний культурний і суспільний діяч доби Центральної Ради і Директорії, він шляхом ідейної еволюції прийняв радянську владу й вступив до комуністичної партії. Але в КП(б)У він почуває себе чужим. На нього дивляться косо. Йому не довіряють. Про нього розповсюджують брехливі чутки, ніби 1918 року в Києві він розстрілював матросів. Його природну й принципову звичку: читати українську пресу і виступати українською мовою, дбати за українську літературу в хатах-читальнях і робітничих клубах — трактують іронічно: "Здоров, Горобенко! Ну, як там "мова"? Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса українізував?" — і тому подібні вайлуваті, скалозубні дотепи, спрямовані на його компромітацію, лунали навколо нього й творили отруйну, тяжку атмосферу. Навіть у парткомівській характеристиці (таємній) про нього було записано: "Як комуніст-більшовик — несталий". Це його вкрай бентежить. Він починає почувати себе в стані ворогів, а не ідейних друзів. Починає оцінювати своїх співпартійців і аналізувати свій стан.

"Несталий"... Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те?.. І потім це українство, що воно їм. Їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Крут! Для яких уся історія — тільки вічна боротьба клас... Ах, які вони все ж таки доктринери!.."

..."Буття визначає свідомість"... Це їхня істина, це "новий заповіт", з яким вони мають пройти світ... "Капітал" Марксів... Що це? Тора, Євангелія, Аль-Коран чи Архімедів ричаг?"

Отак міркуючи, Кость Горобенко все ж таки відчуває, що він задалеко з ними зайшов, що пов'язаний з ними вже дуже тісно. Але чому ж до нього таке ставлення? Що він повинен зробити, щоб стати з ними рівним? Чого йому бракує? По довгих і тяжких роздумах, приглядаючись пильно до характеру і способу думання своїх нових співпартійців, вивчаючи їх діяльність і психологічне наставлення, він робить несподіване навіть для себе відкриття:

"Треба вбити... Мушу, власне, не вбити, а розстріляти. І тоді... коли кров розстріляних повстанців, куркульні, спекулянтів, заручників і безліч усяких категорій, що зведені до одного знаменника — контрреволюція, хоч раз, єдиний тільки раз впаде, як то кажуть, на мою голову, заляпає руки, тоді всьому кінець. Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді я буду цілком вільний. Тоді сміливо й одверто, без жадних вагань і сумнівів можна буде сказати собі: я — більшовик."

Не буду розкривати докладно той глибокий підтекст, що захоче в собі ця сюжетна ситуація роману. Скажу тільки, що в фіналі конфліктної розв'язки це парадоксальне рішення героя знаходить своє практичне застосування: його посилають з карним загоном розстрілювати "закладників" того села, де забито кількох партійних уповноважених. Сцена, як вели на розстріл шестеро дядьків-закладників і як здійснювали цю нелюдську криваву езекуцію, силою трагізму зображення, якщо поминути "Я" Хвильового, перевищує все, що ми до того читали, включно з "Променя сонця" В. Винниченка чи "Оповідання про семеро повішених" Л. Андрєєва.

Чи ж перейдено Рубікон? Чи, проливши кров своїх людей, став Кость Горобенко більшовиком? Чи почув себе рівним серед рівних? Чи заслужив на довір'я? Автор прямої відповіді на це не дає. Він тільки показує, що Горобенко був у стані сновиди, непритомності. Нічого не розумів і не чув навіть команди начальника карроти. "Горобенко обернувся, перевів дихання й подався навмання". Цим лаконізмом і душевним станом героя найглибше підкреслено усвідомлення героєм його єдиного вчинку, а з цим — осуду та кари за злочин.

Роздумуючи над драматичним фіналом повісти "Смерть", що з такою силою зображує політику "збірної відповідальності" і її безоглядними масовими розстрілами людей, названих "закладниками", мимоволі приходимо до думки: а чи не був це початок нової доби самовияву людини-звіра? Адже ж тільки поява на обрії життя такого типу "політика" вможливила голод 1932-33, масові депортації на явну смерть мільйонів селян і робітників — жінок, дітей, старих, немічних, хворих,— тільки цей тип міг реалізувати вікопомний терор 1930-х років чи, пізніше, холодно, без усяких сантиментів, винищувати цілі беззахисні нації (кримські татари, карачаївці та інші). Поява в центрі Європи фашизму з його народовбивчою практикою не була вже новою. Це був лише вияв у новій іпостасі знайомого вже нам типу нелюда. Його каральна акція за окупації Чехії, Польщі, України під час другої світової війни була

оперта на ту саму політику "збірної відповідальності" й розстрілів "закладників", що її започаткували екстремні сили російської революції 1918-20 рр. Саме цей тип людини-звіра вже в наш час розповзся по всіх континентах світу і, прикриваючися цинічно гаслом "щастя людини", закладає бомби в читальнях бібліотек, в багатолюдних торговельних центрах, на святкових площах, в літаках з туристами і масово вбиває невинних людей.

[...] Йому ще вдалося дещо опублікувати, поки на політичному обрії згромаджувалися лиховісні хмари терору. Спалах арештів весною 1933 року, постріл Хвильового 13 травня, самогубство М. Скрипника 7 липня й після цього нова хвиля арештів українських письменників і культурних діячів створили пекельні умови для життя і праці письменників, а серед них і для Антоненка-Давидовича. Від природи активний і здатний політично думати, він пробує знайти вихід із смертельної ситуації. Їде на Далекий Схід, до столиці Казахстану Алма-Ати, влаштовується на працю при державному видавництві Казахстану, заплановує дві великі праці: антологію казахської літератури українською мовою й таку ж антологію української літератури казахською. Задум великого братерського спілкування двох далеких народів. Але доля не судила здійснити ці шляхетні плани. 5 січня 1935 року — арешт, безглузде слідство, комедія суду, беззаконний і безпідставний вирок смерті, заміна на 10 років концентрату, який практично протягнувся аж 22 роки. Власне, цей засуд мав тягтися все його життя. Лише смерть тирана й короткотривала доба відлиги врятувала життя письменника. Несподівано для всіх у червні 1957 року Антоненко-Давидович повернувся до рідного Києва. Це межувало з чудом.

* * *

Машина терору вирвала письменника із життя, коли йому щойно минуло 35 років. А повернувся він із своєї сумної одиссеї, коли йому сповнилося 58 років. Подібного випадку в літературному світі я не знаю. Шевченко? Достоевський? Це не те. Далеко не те. Правда, його, як і Достоевського, засудили були до смертної кари. І знову, як і Достоевському, йому замінили смертну кару на 10 років ув'язнення. Але Достоевський, відбувши 4 роки в Омській тюрмі й 5 років у війську, вийшов на волю й відновив свою літературну діяльність. Це далеко не те, що 22 роки сталінської каторги. Ні, історичних аналогій я таки не знаю.

Повернувся Борис Дмитрович з надломленим здоров'ям, виснажений фізично, але морально і духовно — незламний. Це зберегло його як мистця і громадянина.

У минулі каторжні роки він утратив був усяку надію повернутися будь-коли до літературної праці. Але після смерті Сталіна його несподівано охопив потяг до писання, якого, як він сам пише, "не зазнавав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях". І він у найнегідніших умовах на випадкових клаптиках паперу, в кожную вільну хвилину писав. Унаслідок цієї довгої і впертої праці вийшов солідний рукопис. Коли таки прийшла воля й Антоненко-Давидович повернувся до Києва, то він привіз із собою вже першу чорнову редакцію свого роману "За ширмою". Але поки роман солідно допрацьовувався, Борис Дмитрович своє нове життя на волі розпочав знову

мандрівкою по рідній, давно не баченій батьківщині. Закінчив цю мандрівку відвідинами Буковини, Покуття, Галичини і Закарпаття. У кількох прегарних, таких же свіжих і бентежних, як і колись, нарисах зафіксував він враження своєї надзвичайної мандрівки. Додавши до них дещо зі своїх старих нарисів, 1959 року він видав їх книжкою під назвою "Збруч". Того ж 1959 року з'явилося перевидання одного з його давніших оповідань "Крила Артема Летючого". І цим, власне, відзначено його шістдесятиріччя. Л. Серпілін, В. Півторадні, Є. Гриднева, О. Ставицький і навіть О. Полторацький тепло вітали ці нові його публікації, а В. Іванисенко у статті "Скромність і сумління" ("Літературна газета", 1959, 4 серпня) щиро вітав письменника з 60-річчям і висловлював радість з нагоди повернення його до літератури.

Для Антоненка-Давидовича справді настала ніби друга творча молодість. З-під його пера виходять нові твори. Крім згаданої збірки "Збруч" і оповідання "Крила Артема Летючого", він пише й публікує багато нових оповідань, окремих збірок, повістей і романів: "В сім'ї вольній, новій" (1960), "Золотой кораблик" (1960), психологічно-побутову повість з студентського життя 1920-х років "Образ", соціально-психологічне оповідання з доби революції "Так воно показує" і, нарешті, повісті та романи: "Слово матері" (1960), "За ширмою" (1963), "Семен Іванович Пальоха" (1965) та багато інших оповідань, які й досі ще не зібрано в окрему збірку. 1967 року вийшов том його вибраних творів з досить вдумливою і прихильною до автора передмовою критика Леоніда Бойка.

Крім художніх творів, автор видав кілька цінних книжок про літературне життя, про літературу і мову. Свої спостереження над творчим процесом і свій досвід він виклав у збірках статей: "Про що і як" (1962) та "В літературі й коло літератури" (1964). Літературні силуети про класиків нашої літератури: Шевченка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Васильченка, літературно-критичні й теоретичні нариси і, нарешті, спогади про своїх сучасників (В. Блакитного-Еллана, В. Сосюру, М. Рильського, Є. Плужника та Б. Тенету) — виповнюють книжку "Здалека й зблизька" (1969). Нарешті знамениті його роздуми й спостереження над українською літературною мовою, що з'явилися під назвою "Як ми говоримо" (1970). На жаль, ця книжка стала останньою публікацією творів Антоненка-Давидовича. Від 1971 року двері видавництва і журналів радянської України для цього видатного й заслуженого майстра слова знову закриті. Про цей нечуваний беззаконний вчинок влади сам Антоненко-Давидович в приватному листі від 6 січня 1971 року писав:

"Офіційно мене не покарано за відмову давати свідчення на суді (В. Мороза. — Г. К.), як того можна було сподіватись, але неофіційні санкції вже почались: знято в журналі "Україна" вже ухвалену до друку мою повість "Завищені оцінки", не друкуються в "Літературній Україні" мої дальші мовні нотатки "Ваговиті дрібниці" й, нарешті, не буде видано додаткового тиражу "Як ми говоримо". Отож навряд чи зможу я наступного 1971 року "порадувати читачів новими творами", як Ви того мені бажаєте... Взагалі, в літературі тепер настанова — писати "виробничі" та "колгоспні" романи, до чого я аж ніяк не мастак. Ну, що ж — доведеться писати "для вічності",

відкладаючи написане в папку "Як умру, то поховайте"...

Ясніше й трагічніше трудно висловитись. І живе в таких поліційних умовах силою ізольований від літературного процесу, фактично з кляпом у роті, видатний письменник і чесний син свого народу ось уже десятий рік. Лише коли-не-коли приходить йому потіха десь здалека: то, прогавлена наглядачами, позитивна оцінка книжки "Як ми говоримо" в серйозному російському журналі "Вопросы литературы", то похвальна оцінка в журналі Польської Академії наук "Slavia orientalis" (1972), то переклад польською мовою роману "За ширмою", з найкращою рекомендацією для читачів ("Za parawanem", 1974), у чудовому перекладі Станіслава Рихліцького, то перевидання в Австралії нашою Філією ОУП "Слово" роману "За ширмою", то готування його перекладу англійською, то, нарешті, вже 1979 року у варшавському "Українському календарі" у статті "Вірний син свого народу" названо його "прекрасним знавцем і палким шанувальником нашої солов'їної мови". Для нього, без сумніву, це промені сонця серед темної ночі його щоденного буття.

Але вернімось і прогляньмо бодай побіжно його літературні надбання в другий період творчості.

Коли "Золотий кораблик", "Слово матері" й подібні оповідання відтворюють життя дореволюційної доби, "Так воно показує" — добу революції, а "Семен Іванович Пальоха" — просто повість про красу природи й прецікаві людські характери, то нариси "Збруч", повість "Образа" та роман "За ширмою" по вінця в животрепетних соціальних, морально-побутових та психологічних проблемах нашого часу. Повість "Семен Іванович Пальоха" автор слушно назвав "мисливською поемою". Справді-бо, її виповнено чарівними українськими пейзажами, філософськими роздумами й літературними відступами, великою любов'ю до людей з вибачливо-сатиричною посмішкою з них. Це мемуарна поема — поема про себе, про своїх ближчих друзів. Це мандрівка в обірвану насильниками молодість і прийняття похилого віку. Твір філософський і глибоко оптимістичний. У фіналі поеми автор висловлює думку, що панування тиранічної сили не вічне, що неминуче прийде час, коли людина сама керуватиме собою. "Бо — панта рей!" — це вічний закон життя.

До речі, я не люблю мисливських оповідань. Без гніву на людину я не можу читати захоплених описів фахових мисливських пострілів, влучного попадання в немічну жертву й передсмертного окрику чайки. Після такої лектури мене охоплює гіркий осуд людини, лють і образа на неї. Я не можу їй дарувати, що вона в мисливському азарті стає гіршою, жорстокішою за звіра. Звір убиває, коли голодний. Людина — для розваги. Але мисливську поему Антоненка-Давидовича я читаю з приємністю. Бо це повість про людей — добросердних великих диваків і фантазерів.

Центральне місце в другій добі творчості письменника посідає його роман "За ширмою". Сюжет роману не складний: історія життя праці й родинних стосунків молодого лікаря українця Олександра Постоловського. Дія відбувається головним чином у кишляковій лікарні глухого району Узбекистану. Потрапив сюди лікар Постоловський з родиною (дружина, трирічний син і стара мати) після другої світової

війни. Ця родина лікаря й становить собою центральний осередок дії роману. Побічну, але сюжетно-зв'язкову й ідейну роль грають ще дві особи: завідувач облздороввідділу лікар Ходжаєв і бездомна, шолудива, сліпа на одне око сука Жучка.

З розлогої, на початку ніби спокійної розповіді роману читач довідується, що чесний, відданий своїм пацієнтам лікар Постоловський занедбав свою рідну матір, яка занедужала на рак. Відгородивши ширмою в кутку свого кабінету місце для матері, він, поринувши в свою фахову працю, не помічав, що мати, не маючи прихильності від чужої душою і культурою невістки-росіянки, жила в пекельних умовах, її довго тримала на силі лише велика материнська любов до сина. Але смертельна хвороба й синова недбалість звалюють її остаточно з ніг. Син похопився, збагнув небезпеку й вирішує негайно відвезти матір до лікарні в Томськ на операцію. У поїзді, по дорозі до Ташкента, мати відчула,

"...що життя вже витікає з неї, і душа її ледве держиться в безсилому, обважнілому тілі(...). Вона не думала ні про свою хворобу, ні про операцію, їй не вірилося навіть, що вона поїде ще до якогось сибірського Томська. Пощо? Ні, вона їде з сином на ту далеку, святую землю, де вона народилася, де сплять вічним сном її батьки й прадіди, де годиться і їй схилити свою голову".

І вона впала в передсмертну непритомність. Коли прийшла до себе, то ледве могла промовити, щоб син відвіз її до Переяслава. Син зрозумів і

"...покvapливо, щоб мати встигла ще почути, голосно сказав:

— Я одвезу, мамо.

Але мати більше вже не відгукнулася".

Тільки тоді Постоловський зрозумів глибину свого злочину перед матір'ю, тільки трагізм такого непоправного фіналу збурих його синівське сумління й викликав свідомість свого великого боргу перед мамою, перед тим Переяславом, про який вона марила, і перед тією землею, на якій і він народився.

"...Він одвернувся й перевів очі в далину, куди простяглися безконечні рейки на південь, куди весь час линула думка зажуреної матері, до того далекого Переяслава, і твердо проказав сам собі:

— Я все сплачу, мамо. Все!"

І ці слова його прозвучали як синівська клятва над труною матері.

"За ширмою" — один з найвизначніших творів української літератури останніх двох десятиріч. Це не психологічний родинно-побутовий роман. Це не просто спроба "нагадати молодому поколінню про його обов'язки до батьків, а разом з тим торкнутися деяких родинних проблем", як, може, навмисне не розкриваючи, сугерував ідею роману сам автор у передмові до його журнальної публікації 1962 року. Це не традиційна проблема дітей і батьків, як твердив дехто з критиків (Л. Бойко, Д. Чуб). Це не дидактичний роман, не роман про "виховання правдою і красою" (К. Волинський), — а щось більше, ширше і глибше за всі ці окремо поставлені проблеми. Це синтез цих проблем. Це, як б сказав, соціально-психологічний роман про кровний взаємозв'язок людини і суспільства, людини і нації. Ще в першій добі своєї творчості, зокрема в

повісті "Смерть", Антоненко-Давидович виявив себе майстром зображувати в малому велике. В "За ширмою" він дійшов вершини цього мистецтва. У фокусі однієї родини, у стосунках між сином і матір'ю він відтворив складну проблему — внутрішній, підсвідомий навіть, але нерозривний зв'язок людини з народом, з батьківщиною. Коли Постоловський над прахом матері давав клятву спокутувати свою провину, сплатити свій борг перед нею, то він уже мав на серці свій народ, свою батьківщину. У цьому суспільно-виховна й мистецька сила роману. Якщо до цього додати, що роман написав першорядний стиліст, відшліфованою літературною мовою, з виразним індивідуальним звучанням кожного майстерно вирізьбленого персонажа, то стане зрозуміло, чому поява цього роману сколихнула запліснявіле плесо радянської літератури й відразу викликала численні відгуки в пресі. [...]

[...] Такою в загальних рисах постає в моєму сприйманні постать Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича у 80-річчя його життя і творчості. У його творах, як висловився колись теоретик активно-романтичного (вітаїстичного) напрямку, "глибина думки поєднана із витонченим словом, калямбур з оригінальністю, сльозина із теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашує чоло мислителя" ("Літературний ярмарок", серпень 1929, передмова, с. 2).

Антоненко-Давидович організаційно не належав до групи вітаїстів, але духовно і творчо він ішов у цьому загальному відродженському річищі 1920-х років. "Белетрист і публіцист гостро суспільного інстинкту і зору" — так слушно колись визначив Антоненка-Давидовича Юрій Лавріненко. Я б волів до цього ще додати: письменник глибокого вгляду в суспільні процеси й людські душі, реаліст і гуманіст в зображенні найболючіших життєвих і загальнонаціональних проблем, вникливий психолог і гострий аналітик людських учинків, вимогливий до слова й образу і, нарешті, усією своєю творчою духовністю письменник глибоко національний і саме тому — загальнолюдський [...]

Григорій КОСТЮК

"Сучасність", ч. 10, 1980

(За книгою "Українське слово" — Т. 2. — К., 1994.)